

Goed doen

Hoe
ethisch
kapitalisme
de democratie
kan redden

ten have

9 789025 913977

Markus Gabriel

Inleiding

We leven in een tijd van weergaloze crises. De coronapandemie is nog maar nauwelijks overwonnen of er ontvlammen in verschillende delen van de wereld nieuwe oorlogen. Veel staten streven dan ook naar een enorme militarisering, wat verdere conflicten tot gevolg zal hebben. Een vreedzaam wereldwijd samenleven lijkt steeds onwaarschijnlijker. Tegelijk neemt zowel nationaal als wereldwijd de economische ongelijkheid toe. De klimaatcrisis manifesteert zich in extreme weersomstandigheden en een snelle achteruitgang van intacte ecosystemen. Al deze factoren leiden tot massale migratiestromen, die vervolgens weer politieke onrust veroorzaken. Dankzij wetenschappelijke doorbraken zijn in onze samenlevingen tegelijkertijd de digitale technologieën in opmars, met name kunstmatige intelligentie (AI). Die zorgen zeker niet alleen voor welvaart en nieuwe werkgelegenheid. Met de automatisering gaan er ook veel arbeidsplaatsen verloren. De steeds hogere digitale versnelling van ons sociale leven draagt bij aan de verspreiding van nepnieuws, propaganda, keiharde meningsverschillen en, uiteindelijk, aan een licht ontvlambare polarisatie van onze samenleving. Het tempo van de veranderingen is zo hoog geworden dat de media, de politiek en de burgermaatschappij de veranderingen die de samenleving als geheel raken, niet meer kunnen bijhouden. Het lijkt alsof we slaapwandelaars zijn, op weg in een wereldwijde omwenteling die in allerlei opzichten – denk aan de klimaatcrisis of de geopolitieke spanningen – op een catastrofe kan uitdraaien.

Omdat momenteel een groot aantal crises zich tegelijkertijd on-

controleerbaar verdiepen, staat het beschavingsmodel van de moderniteit ernstig onder druk. In een notendop ligt aan dit model de veronderstelling ten grondslag dat we ons leven alleen kunnen verbeteren als we de technisch-wetenschappelijke en de economische vooruitgang met elkaar verbinden. Als we de groeiende welvaart voor liefst zo veel mogelijk mensen combineren met een liberale, democratische samenleving, leidt dat vanzelf tot vrede en geluk. Deze belofte is echter op niets uitgelopen, zo bewijst de huidige situatie. De nevenschade en de tekortkomingen van het model wegen inmiddels zwaarder dan de voordelen ervan. De klimaatverandering is een van de vormen van nevenschade, net als de wereldwijde sociale ongelijkheid, die niet door mondiale instituties wordt gecompenseerd, een reden waarom nog altijd te veel mensen in extreme armoede leven. Daarom zijn vandaag de dag veel knappe koppen, vooruitziende geesten en politieke figuren haast wanhopig op zoek naar een radicaal nieuwe visie voor een gedeelde menselijke toekomst. Tot nu toe ontbreekt daarin het beslissende ingrediënt, dat eigenlijk ook tot het project van de moderniteit behoort: de humane vooruitgang, die door ethisch denken en handelen op alle niveaus van de samenleving wordt bereikt.

In dit boek maak ik duidelijk dat we een nieuw maatschappelijk verdrag nodig hebben om de problemen van onze tijd de baas te kunnen. Om het tijdperk van de crises waarin we op dit moment leven te overwinnen, hebben we niets minder nodig dan een *Nieuwe Verlichting*. Die Nieuwe Verlichting heeft als uitgangspunt dat we – en wel snel – de koppeling moeten herstellen tussen enerzijds morele, menselijke vooruitgang en anderzijds onze sociaaleconomische middelen voor de productie van goederen en diensten, oftewel voor welstand en welvaart.

Economie draait om goed doen

Daar hebben we geen revolutie, geen systeemverandering voor nodig. Juist in liberale democratieën zou zo'n radicale omwente-

ling de problemen alleen nog maar groter maken. Waar we behoefte aan hebben zijn radicale innovaties die uitgaan van een nieuwe visie op het goede, en wel in alle bereiken van de samenleving. Deze nieuwe visie moet even realistisch als utopistisch zijn: ze moet op onze huidige praktijk zijn gebaseerd én op een betere toekomst gericht zijn. We moeten dus verder kijken dan onze huidige horizon, die een duistere en troosteloze indruk achterlaat. We moeten een nieuwe orde tot stand brengen zonder dat we daarbij alles vernietigen wat de moeite van het bewaren waard is, datgene wat we gemaakt en bereikt hebben. Deze nieuwe orde moet het goede van nu bewaren en het in het licht van het idee van de vooruitgang hervormen. Vooruitgang betekent in dit verband positieve sociale verandering, en positieve sociale verandering kan alleen worden bereikt als we een visie op het goede delen en ons daar allen aan willen verplichten. Een dergelijke visie bestaat momenteel niet. Daarom moeten we die tot stand brengen, door samen vooruit te denken.

In moderne samenlevingen speelt de economie een doorslaggevende rol in de totstandbrenging van maatschappelijke stabiliteit en de voorwaarden voor een goed leven. In dit boek zal ik stellen dat de Nieuwe Verlichting die we nodig hebben niet alleen in onze hoofden en harten begint, maar ook in de economie te realiseren is. In dit verband is het de taak van ondernemingen om hun bedrijfsmodellen en -praktijken te baseren op het idee dat een langduriger, duurzamer en daarmee waarachtiger economisch succes afhankelijk is van de vraag of we goed doen. Het is hoog tijd dat we afstand nemen van de beroemde slogan van Nobelprijswinnaar Milton Friedman, *the business of business is business*, en van koers veranderen: goed doen en daarvan profiteren, dát is waar de economie om draait.

De reden daarvoor is tamelijk eenvoudig. Laten we ons eens twee firma's met een ongeveer even hoge omzet voorstellen – de ene noemen we Goed en de andere Kwaad. De zaken van de firma Kwaad veroorzaken ernstige milieuschade, haar aandeelhouders en bedrijfsleiders buiten de werknemers uit en creëren een

giftige sfeer op de werkvloer. Op het eerste gezicht boeken ze er echter veel succes mee: hun handel is bijzonder lucratief.

De firma Goed werkt volgens de heersende economische standaarden, die nog steeds onvoldoende rekening houden met milieuvernietiging en uitbuiting van werknemers, en is even winstgevend als de firma Kwaad. Dankzij haar bedrijfsmodel heeft ze echter gezonde, tevreden werknemers en draagt op de plaatsen waar ze actief is bij aan de culturele en algemene diversiteit, door het vreedzaam samenleven van mensen met uiteenlopende visies op het leven te stimuleren. Bovendien produceert ze goederen en diensten die het milieu niet schaden en investeert ze een aanzienlijk deel van haar winst in andere sociaal georiënteerde ondernemingen.

Gezien deze feiten vinden we het goede bedrijf allemaal beter dan het slechte, ook al maken ze beide evenveel winst. Dit simpele gedachte-experiment laat zien dat we de voorkeur geven aan omstandigheden waarin winst wordt gemaakt en er tegelijkertijd ook iets goeds wordt gedaan en mensen met respect worden behandeld. In wat volgt zal ik steeds weer teruggrijpen naar Kants begrip van het 'hoogste goed' om dit argument uiteen te zetten. In de zin van het hoogste goed is het beter wanneer mensen gelukkig worden omdat ze het verdienen, dan wanneer mensen gelukkig worden omdat ze kwaadaardig handelen. Dat is een fundamentele menselijke intuïtie die in alle tijden en alle culturen terug te vinden is. Ze kan ons als richtsnoer dienen wanneer we onze instituties en samenlevingen proberen te verbeteren.

Colin Mayer, emeritus professor Management aan de Blavatnik School of Government en de Saïd Business School in Oxford, verdedigt in zijn laatste boek *Capitalism and Crises* het idee dat we het kapitalisme zouden kunnen hervormen op basis van een dergelijk principe (of 'morele wet', zoals hij het noemt). Het kapitalisme beloofde ooit dat marktmechanismen ons zouden helpen de problemen van de mensheid op te lossen. Het is dan ook tijd dat we op grond van onze individuele en collectieve moraal, onze ethische uitgangspunten, beoordelen of het kapitalisme functioneert of niet.

Mijn boek is geïnspireerd op Mayers betoog, en in de afgelopen jaren heb ik het voorrecht gehad om nauw met hem samen te werken en zo economie en filosofie met elkaar in gesprek te brengen. Mijn slogan *De economie draait om goed doen* mondt uit in een voorstel voor een *ethisch kapitalisme*. Dat dit meer is dan alleen wensdenken valt aan de hand van bijzonder actuele voorbeelden te illustreren.

Het voorbeeld van de sociale netwerken

In de hoek van de sociale netwerken lijken we legio voorbeelden van fenomenale bedrijfsmodellen te kunnen vinden. Facebook, Twitter (inmiddels X), WhatsApp, Snapchat, TikTok en dergelijke zijn economisch uiterst succesvol. Tegelijk heeft elk van deze netwerken op zijn eigen manier bijgedragen aan een enorme afbraak van de democratie in de wereld. Indirect hebben ze enkele van de recente geopolitieke conflicten veroorzaakt, doordat ze het gewetenloze publieke en private actoren mogelijk hebben gemaakt samenzweringstheorieën en botte leugens te verspreiden en verkiezingen te manipuleren. Daarbij was hun aanvankelijk extreme economische succes (het duidelijkst dat van Facebook) juist het gevolg van hun ethische houding: ze beloofden bij te dragen aan een betere en vrijere wereld, door ons met elkaar te verbinden, ons te helpen contact te onderhouden met vrienden en vriendinnen op afstand, en beelden en informatie te delen. Dat dit idee voortkwam uit wensdenken werd al met het falen van de Arabische Lente duidelijk. Ook andere drastische sociale veranderingen zouden zonder sociale media niet mogelijk zijn geweest. De politieke omwentelingen die door de nieuwe netwerkvorming ontstonden bleken niet duurzaam. Men had namelijk over het hoofd gezien dat *iedereen* de sociale netwerken kan gebruiken; ook zij die morele vooruitgang proberen tegen te houden of zelfs terreur voorstaan organiseren zich via de sociale netwerken en rekruteren er medestrijders. De effecten van een

kwalitatief hoogwaardige, maar zo goed als niet gereguleerde *connectivity* in het internettijdperk zijn te voorzien noch te beheersen.

Sociale netwerken die hun eigen technologische en economische middelen niet combineren met strategieën voor morele vooruitgang en wettelijk toezicht op wat ze aanbieden, zullen vroeger of later ten onder gaan. In dat verband voorspel ik al sinds ongeveer 2015 het falen van Facebook en Twitter. Hun instorting kwam nog sneller dan ik had verwacht. In 2021 werd de onderneming Facebook Inc. omgezet in Meta Platforms. Dat was ten minste deels een reactie op de onthullingen van klokkenluiders en op de toenemende kritiek vanuit samenleving en politiek. Een van Facebooks vroegere investeerders, Roger McNamee, kwam in dit verband op de proppen met een neologisme, een woordspeling op Mark Zuckerbergs achternaam, en stelde dat hij eerst de samenleving en vervolgens het bedrijf Facebook zelf had ‘gezucked’.¹ Met het oog op de dalende winsten en de ontslagen die daarvan het gevolg waren, besloot het concern zich voortaan voornamelijk te richten op de ontwikkeling van AI-technologie. Deze draai leidde weliswaar in eerste instantie tot een verbijsterende koersstijging van Meta-aandelen, maar die zal binnen afzienbare tijd omslaan in een totale crash, namelijk wanneer de nieuw ontwikkelde AI-systemen niet worden afgestemd op ethische inzichten en normen. Meta moet de les van Facebook ter harte nemen, anders zal het opnieuw moeten worden omgebouwd tot een andere ondernemingsstructuur, tot het uiteindelijk verdwijnt.

Het geval van Twitter, inmiddels X, is al helemaal frappant. Dat veel mensen jarenlang hebben geloofd dat Twitter een soort nieuw platform zou zijn waarop progressieve denkers, journalisten, maar ook overheidsinstanties relevante informatie konden delen en vinden, is des te verwonderlijker omdat Twitter nu juist een vlucht nam en geschikt werd voor een breder publiek toen Donald Trump zich het medium had toegeëigend. Twitter is het voorbeeld bij uitstek van een systeem dat massaal informatiebub-

bels en bevestigingsvooroordelen produceert. Wie Twitter gebruikte had lange tijd onterecht het idee heel dicht bij het allerlaatste nieuws en bij de werkelijkheid te staan. Ondertussen zagen we daar allen in vergaande mate slechts een door de leden zelf gefabriceerde realiteit, een waanbeeld dat niet meer was dan een samenstelling van onze eigen opvattingen over de samenleving en de politiek. Weliswaar probeerde Twitter (naar mijn idee halfslachtig) op te treden tegen nepnieuws, bots enzovoorts, maar dat maakte uiteindelijk dat Elon Musk zich meldde en onder het mom van de vrijheid van meningsuiting de deur weer wagenwijd openzette voor onheil. Trumps account werd weer vrijgegeven, en wie weet wat ons daarvan nog te wachten staat.

Laten we ter vergelijking eens een andere beroemde onderneming van Elon Musk nemen, Tesla. Inmiddels is Tesla uitgegroeid tot een wereldwijde speler in al die samenlevingen waar het economische model afhankelijk is van de auto-industrie – bijvoorbeeld Duitsland en Japan, maar ook Zuid-Korea en China. Dat Tesla de elektrische auto niet alleen aantrekkelijk heeft gemaakt, maar ook technisch op grote schaal te verwezenlijken en economisch rendabel, leidt tot een nieuw, wereldwijd succesvol bedrijfsmodel en draagt potentieel bij tot de oplossing van de klimaatcrisis. Tegelijk bieden Tesla en veel andere, vergelijkbare ondernemingen geenszins acceptabele arbeidsomstandigheden, laat staan dat ze alle nevenschade aanpakken die hun bedrijfsprocessen veroorzaken. De productie van inmiddels allang niet meer voldoende duurzame accu's en de deels ondoorzichtige en uitbuitende praktijken bij de winning van zeldzame aardmetalen bijvoorbeeld, veroorzaken nieuwe ethische problemen. En Elon Musk is allesbehalve een heilige. Het feit dat Tesla enorme winsten maakt op basis van een deels moreel vooruitstrevend bedrijfsmodel, betekent nog niet dat de onderneming door en door deugt. Ook Tesla behoeft ethische hervorming en verbetering, wil het niet slechts een algemene bijdrage leveren aan het tegengaan van de klimaatverandering, maar daarnaast ook de nevenschade en -effecten van de sociaal-ecologische transformatie aanpakken.

Stel je eens voor dat bestaande bedrijven een flink deel van hun winst zouden inzetten voor het onderzoek naar mogelijke neven-effecten van hun bedrijfsmodellen, en wel aan de hand van de vraag hoe ze het consumentengedrag positief kunnen beïnvloeden en zo aan maatschappelijke verandering kunnen bijdragen. Daarmee zouden ze niet alleen een grotere omzet behalen, maar tegelijk ook de wereld verbeteren. Het belangrijkste argument hiervoor is dat voor ons mensen zowel ons persoonlijke als het collectieve welzijn van vitaal belang is. We geven allen de voorkeur aan een wereld waarin de welvaart door moreel juist handelen wordt verkregen en waarin we erop kunnen vertrouwen dat onze politieke instituties, maar ook economisch toonaangevende personen en technologische visionairs ernaar streven onze situatie te verbeteren.

Het besef dat de sociale netwerken zijn verworden tot een democratisch en dientengevolge mogelijk ook economisch risico kan ons helpen om betere systemen te ontwikkelen. Zulke systemen zouden ook rekening houden met de factor van internetverslaving en ervoor zorgen dat hun bedrijfsmodel niet primair op de exploitatie van de aandacht van gebruikers is gebaseerd. Zo zouden we een nieuw sociaal netwerk kunnen opzetten – laten we het AGORA noemen, naar het Oudgriekse woord voor de publieke ruimte, het marktplein. Dit netwerk is grotendeels zelfregulerend: het herkent haatspraak en wist die, en het werkt met AI-modellen die de gebruikers adviseren hoe ze hun bijdragen netjes kunnen formuleren. Het platform werkt samen met kwaliteitsmedia om serieuze nieuwsvoorziening te garanderen en biedt gebruikers een winstdeling aan die past bij de data die ze voor het bedrijf produceren. AGORA zou een private onderneming zijn, en geen overheidsonderneming, maar heeft tot doel met digitale middelen de kwaliteit van het democratische debat te verbeteren. Daarom zou het politicologen, cultuurwetenschappers, professionele journalisten en ethici in dienst hebben die samen met softwareontwikkelaars een digitale infrastructuur optrekken en steeds weer actualiseren. Het uitgangspunt voor de ontwikkeling

van AGORA zou een onderzoek naar het falen van de huidige sociale media kunnen zijn, en zodoende zou het nieuwe netwerk concreet kunnen bijdragen aan morele vooruitgang in deze duistere tijden.

Er is geen enkele reden waarom we een dergelijk netwerk niet onmiddellijk zouden realiseren. Juist in Europa zou het weleens een economisch succes kunnen worden, als veel van de sterke, overwegend nationaal werkzame kwaliteitsmedia zouden samenwerken om AGORA te verwerkelijken. Dit is een heus gat in de markt voor een moreel hoogwaardig product.

We hebben radicale hervormingen nodig, geen revoluties

Het beschavingsmodel van de liberale democratie kiest voor de markteconomie om goederen, diensten en infrastructuur te produceren teneinde voor een zo groot mogelijk aantal mensen en niet-menselijke levende wezens goede levensomstandigheden te creëren. Wil het de aanvallen van binnenuit (door extremistische partijen en bewegingen) en van buitenaf (trefwoord: Russische, maar ook Chinese manipulatie en propaganda) overleven, dan moet het zich opnieuw bezinnen op zijn aanvankelijke belofte. Daarvoor hebben we een hele reeks ethische hervormingen nodig. Dat zouden echter wel radicale hervormingen moeten zijn.

Vandaag de dag wordt de mensheid geconfronteerd met meerdere existentiële bedreigingen tegelijk, dat wil zeggen: kritieke situaties die tot onze ondergang zouden kunnen leiden. Een atoomoorlog, superintelligente AI-systemen die zich tegen onze samenlevingen en infrastructuren keren, dodelijke virussen en bacteriën die onze vrijheid en onze beschaving kunnen vernietigen, de vernietiging van ecosystemen waarvan we voor ons overleven afhankelijk zijn. Vandaag de dag zijn dat stuk voor stuk reële gevaren. Om ons tegen deze bedreigingen te wapenen, hebben we een positieve visie nodig.

Die positieve visie moet in concrete handelingen worden gerealiseerd. Als individuen, lokale collectieven, instituties en uiteindelijk als samenleving moeten we er steeds ter plekke, daar waar we invloed kunnen uitoefenen, samen aan werken om het ethisch juiste te vinden en te verwerkelijken. Daarbij kunnen we fouten maken. Morele stellingen naar voren brengen is niet voldoende om het ethisch juiste, dat wil zeggen het goede, te identificeren en te verwezenlijken.

Gezien de uitdagingen waar we nu voor staan, kunnen we het ons niet veroorloven van angst te verstijven of ervoor te vluchten – we hebben namelijk geen planeet B. De Franse zangeres Camille vat de situatie in haar mooie lied ‘Mars Is No Fun’ als volgt samen:²

Je kunt niet naar het strand
te weinig water
Je kunt het raam niet opendoen
geen lucht voor de bungalow
Dat hadden ze in de
folder niet verteld
Ik trapte in de val, toen ik
vijf jaar geleden vertrok
Mars is saai

Ik ben het met Camille eens wanneer ze ons eraan herinnert hoeveel datgene wat we nu nog hebben, waard is:

Ik wil terug naar de aarde
en bij jullie wonen
in onze sociale woningen
en de hele middag
door het winkelcentrum
van Milton Keynes wandelen
Mars is saai

Een economisch systeem dat puur gebaseerd is op winstbejag is de enige manier om de mensheid vooruit te helpen - zo luidt de heersende doctrine.

Maar in de huidige maatschappij is dit niet het geval: wereldwijde escalatie van oorlogsconflicten, groeiende polarisatie en een steeds urgentere klimaatcrisis zijn slechts enkele voorbeelden van wat Markus Gabriel nevenschade van ons huidige kapitalistische systeem noemt.

In *Goed doen* pleit hij voor een Nieuwe Verlichting: een vorm van ethisch kapitalisme waarin financiële winst hand in hand gaat met moreel positieve waarden. Zo kunnen we onze aarde, ons welzijn en ook onze liberale, democratische staat veiligstellen.

Markus Gabriel is hoogleraar filosofie aan de Universiteit van Bonn en sinds 2012 directeur van het Internationaal Centrum voor Filosofie. Hij schreef eerder onder meer *De zin van denken* en *De mens als dier*.

ten have

www.uitgeverijtenhave.nl

9 789025 913977

Vertaler:
Huub Stegeman